

Духовна держава Тараса Шевченка у контексті української літературної традиції

*Держава – це дух народу
(Г.В.Ф. Гегель "Філософія духу")*

На початку XIX ст. німецький філософ Г.В.Ф. Гегель сказав: "Держава – це дух народу". Феномен державності засвідчує не лише дух народу, а й волю нації до самоздійснення. Держава є вищою формою вияву та реалізації нації. Бездержавні нації – то бич історії. Україна-Русь після свого злету у князівські та розвитку у гетьманські часи пережила період бездержавності, але засвідчила колосальну волю до власної державності. Воля української нації до власної державності була загартована ідеями духовної держави Тараса Шевченка. З духовної держави митця народилася незалежна Україна як політичний організм.

Початок XX ст. ознаменувався державним, національним і соціальним відродженням України. Змагання за незалежну Українську Державу стояли на порядку денному українського життя як визначальні. На той час припав 100-літній ювілей Тараса Шевченка. Звернення до постаті національного генія було явищем не формальним, а дійсно революційним, що стимулювало духовну енергію народу, актуалізувало слово Шевченка у контексті прагнень здобути й утвердити національну волю. Перший Президент України Михайло Грушевський у своєму вступному слові "Великі роковини" до "Збірника пам'яті Тараса Шевченка (1814—1914)" писав: "Шевченкове століття, що ми поминаємо сього року, являється zarazом ювілеєм українського відродження – святом, переглядом, обрахунком його розвою протягом усього століття, так тісно зв'язаного з культом його національного поета" [6, 71]. Шевченко став символом національної свободи та боротьби за українську державність, а його спадщина репрезентує державницьку концепцію митця, в основі якої лежить національна ідея, базована на сильній національній волі.

Постать і творчість Тараса Шевченка не можна підпорядковувати сучасності, певним політичним переконанням. Можливо лише актуалізувати певні його ідеї, поглянути на сучасність через призму слова і думки великого митця і мислителя. Шевченка традиційно називають пророком, часто не вникаючи у суть цього поняття. Пророк – не лише віщун і ясновидець. Відповідно до Біблії, пророк – виразник глибоко гуманістичного і демократичного світовідчуття, борець зі злом – як світовим, що протистоїть добру, так і національним, соціальним. Він – поборник правди, добра і справедливості. Шевченко дійсно був пророком свого народу, здатним не лише боротися за нього, а й гостро

викривати, картати його вади. Саме тому він, як наголошує І.Дзюба, "дав могутню силу національній самокритиці, без якої не було б нашого відродження ні в ХІХ, ні в ХХ століттях" [3, 7].

Щодо політичних поглядів Т.Шевченка, то у різні часи його називали комуністом, поетом селянським і пролетарським, народницьким, слов'янофілом, соціалістом, футуристом, співцем гайдамацького повстання, революційним демократом, інтернаціоналістом, русофобом, русофілом, націоналістом тощо. Насправді він був українським національним митцем. Прагнення різних політичних сил пристосувати Шевченка до своїх позицій, завершувалося фіаско, бо вони, як наголошує І.Дзюба, "ігнорували суверенність поезії, її незводимість до ідеологічних платформ" [3,11]. У сучасному шевченкознавстві спостерігаємо нове прочитання спадщини Т.Шевченка, зокрема інтерпретацію його державницької концепції відповідно до сучасної доби.

Шевченко чітко розрізняв національне й етнічне. В одному з листів він писав: "А на Україну не поїду ... там лише сама Малоросія". Так у його інтерпретації назва України поступово набирила характеру політичного і державного. Також Шевченко, як наголошує Л.Задорожна, "чітко розрізняв поняття "народ" і "нація". Якщо перше поняття "народ" він співвідносить із великою кількістю, більшістю людей, ... то в поняття "нація" він вкладає своє розуміння історично зумовленої спільності мов і територій для певної країни, певної держави" [9, 4]. До цього розуміння феномену нації Шевченко йшов тривалий час. Воно формувалося на різних етапах його творчості, у контексті різних політичних умов.

І.Франко у праці, написаній до 100-річчя народження Т.Шевченка, наголошує, що митець пережив колосальну світоглядну еволюцію світогляду, він ставав пророком українського народу поступово, "розриваючи немилосердно завісу політичного і національного насильства" [16, 435–436]. На кожному етапі життя поета відбувалася еволюція суспільно-політичних і державницьких поглядів Шевченка, формувалося його розуміння нації як феномену, що зумовлює можливість власної держави.

Ранні твори Шевченка першого етапу позначені формуванням романтичного, значною мірою ідеалізованого образу козацької України. Він бачив її країною слави і традицій, виступаючи борцем за національну волю і незалежність. Йому імпонувало те, що у Козацькій Україні "запорожці вміли панувати". Митець переконаний, що причиною підкорення стали не стільки іноземні загарбники, скільки внутрішні протистояння, домінування особистих інтересів над колективними. Тому він критично ставився до більшості українських гетьманів, називаючи їх "варшавським сміттям і гряззю Москви", бо не відстоювали народні інтереси, свободу і незалежність України. Саме з вини гетьманів вона потрапила під владу московського самодержавства.

Розчаруванням у здатності національної еліти боротися за українську самостійність була породжена її гостра критика у циклі "Три літа". Творячи образ колишньої "славної України", Шевченко спостерігає прірву між нею і тогочасною Малоросією. Він не просто створив образ так званої "ідеальної" України, а прагнув, як наголошував Є.Маланюк, "оживити гоголівські мертві душі української шляхти і розкрити очі ошуканій кріпацькій масі, себто сполучити й оживити спаралізовані складники нації, вдихнути історичне життя в завмерлий національний організм" [12, 37]. Т.Шевченко гостро засуджує козацьку старшину, що зрадила свій народ, ставши на службу загарбникам, звертаючись до сучасників у посланні "І мертвим, і живим, і ненарожденним...":

Так от як кров свою лили
Батьки за Мόскву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Неволя України, її залежність від Російської імперії, в інтерпретації Шевченка, є сумним спадком предків, чвари між якими привели до втрати Козацької держави. Найстрашнішим суспільним і моральним переступом митець вважає зраду. Гріх зради він осмислює на особистісному і державному рівнях, звертаючись до земляків:

Схаменіться! будьте
люди, Бо лихо вам буде.
Розкуються
незабаром Заковані
люде,
Настане суд,
заговорять І Дніпро, і
гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...

(" І мертвим, і живим, і ненарожденним...")

Зрада особиста і зрада національна нерозривно між собою пов'язані. Особистість, яка здатна на малу, тобто особисту зраду, піде і на велику зраду – національну.

Духовна держава Тараса Шевченка будується на силі національного духу і національній волі, світоглядно близька до ідей Великої французької революції, ідей вольності у козацьких літописах, особливо ідеї незалежності в "Історії Русів". Він картав свій народ, зокрема його еліту, аби виховати у ній прагнення бути освіченою, патріотичною, стати на бік народу. Творячи образ держави, Шевченко часто використовує образи "брати" і "мати" для позначення тих стосунків, які хотів би бачити між українцями. В його інтерпретації держава – це власна хата, де родина живе у гармонії, що будується на кровних зв'язках і традиції. Митець послідовно називає Україну Матір'ю. Це – символ Вітчизни. Таким чином він наголошує на кровній, моральній та психологічній

єдності українського суспільства:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

("І Архімед, і Галілей...")

Заклики до єднання нації характеризують Шевченка як послідовного самостійника і державника. Він виходить із того, що задля реалізації цих ідей гетьманам можна простити їх аристократизм і класову політику, але не можна вибачити москвофільства і роялізму. Тому значною мірою Шевченко підтримує ідеологію гетьманську і старшинську, коли вона не суперечила інтересам України. Загалом митець синтезував і художньо осмислив кращі традиції державності на теренах України. Йому імпонували традиції Києворуської держави з її прагненням до незалежності політичної та церковної, Козацької держави з її вольностями, європейська державницька традиція середини XIX ст., де визначальним було культивування національної ідеї й патріотизму. Шевченко завжди з повагою ставився до декабристів, вбачаючи у них "перших російських благовісників волі". Він із болем і співчуттям описує сибірську каторгу у поезії "Сон". Декабристи втілюють в інтерпретації митця образ борця за волю, здатного на самопожертву в ім'я вищих ідеалів. Але Шевченкові борці за волю України завжди є національними патріотами, для них мета боротьби – вільна і незалежна Україна. Поеми "Великий льох" і "Сон" свідчать, що вже у середині 40-х рр. Шевченко чув про декабристів, вважав їх справжніми революціонерами і борцями за волю. Позиції та ідеї декабристів суттєво вплинули на формування політичного світогляду українського митця. Можливо, приклад декабристів підштовхнув його до участі у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Утопічний ідеал Шевченка, що став результатом мислення митця, а не політичного діяча, суттєво змінився після участі у діяльності цієї політичної організації.

Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія являло собою ідеологічну єдність, репрезентовану у програмних документах, як "Статут Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія", відозви "Брати українці" та "Братья великороссіяне и поляки", "Книги буття українського народу". У цій ідеології синтезувалися три визначальні чинники: романтична традиція, радикалізм соціальний і національно-політичний та релігійні морально-етичні засади. Останній чинник, як наголошує Д.Чижевський, надав "іншим моментам ідеології есхатологічної закраски, спричинився до віри в можливість і неминучу потребу перебудови всього життя людського і суспільства на основі християнської віри" [17, 140]. Визначальною політичною ідеєю товариства було, як зазначено у Статуті, "духовне і політичне поєднання слов'ян" як "їх призначенням, до якого вони повинні прагнути" [10, 150].

Об'єднання слов'ян в одну державу мислилося на основі поваги народів один до одного, а головною умовою єднання визначалася державно-політична самостійність кожного народу. Необхідним вважалося встановлення у всіх народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян. Основою для суспільного і державного ладу вбачалися принципи християнської моралі. Загалом документи братства свідчать про національно-державницький принцип формування слов'янської єдності. Проголошувалися ліквідація соціальної нерівності, зокрема кріпацтва, просвітництво як головний засіб досягнення мети, моральність дій та дотримання християнського віровчення: "Як все товариство в цілому, так і кожен його член повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння; правило ж "Мета освячує засіб" товариство визнає безбожним" [10, 152].

Загалом ідея слов'янського союзу мала міждержавний характер, але кожен народ повинен мати статус державно самостійного. Яскравим був революційний і визвольний характер ідей у національному і соціальному відношеннях. Особлива роль визначалася для Києва. Братчики культивували киевоцентричні погляди, що було своєрідним розвитком ідеї Києва як "Другого Єрусалиму", утверджені князями Київської Русі та гетьманами Козацької держави. С.Єфремов наголошує: "Самою природою Київ ніби призначений був сказати своє слово в національній справі, і спізнившись проти Полтави й Харкова, зате він вимовив його дужче й виразніше, поставив на новий шлях увесь український рух, надавши йому тих рис демократичного федералізму, які письменство наше пригорнуло й донесло аж до останніх років" [5, 361]. Фактично ідеї національного месіанізму були проголошені для кожного народу, але всі мали національні особливості та прояви. Також програмні документи Кирило-Мефодіївського братства позначені впливами революційної ідеології 30–40-х рр. XIX ст.

Безперечно, політичний світогляд товариства став визначальною основою для формування суспільних позицій Т.Шевченка, який збагатив його більшою увагою до особистості, зокрема української людини як представника нації. Загалом національно-визвольна ідея у Шевченка безпосередньо пов'язана зі свободою особистою, вона реалізується у трьох вимірах: свобода особистісна, свобода національна і свобода суспільна. Тарас Шевченко осмислює ці три аспекти, стоячи на тому, що повна свобода можлива лише за умови реалізації цих трьох вимірів. Хоча ще до знайомства з Товариством Шевченко сформував власний "національно-політичний ідеал, ідеал політичної незалежності України, – в далеко яснішій і радикальнішій формі. Самостійницька думка переходить червоною ниткою через його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою" [13, 51]. Шевченка дослідники відносять до так

званого радикального крила братства, оскільки існували певні його розходження з поміркованими поглядами братчиків. Один із лідерів Центральної ради С.Петлюра наголошував, що, аналізуючи певною мірою невиразні національно-політичні ідеали програми Кирило-Мефодіївського і "Книг буття українського народу", "та порівнюючи їх зі світоглядом Шевченка, виявленим у "Кобзарі", не можна не бачити величезної, різючої різниці: поет значно випереджує прагнення Кирило-Мефодіївського братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки. Навпаки, більш рішуче формулювання деяких питань у програмі "братчиків" залежить .. від Шевченкового впливу. Він у поетичних творах і художніх образах втілює ідеї Кирило-Мефодіївського братства, служить тим самим цілям, ставить ті самі завдання, але одночасно по відношенню до "Братства" виявляється "єретиком", бо охоплює його ідеї ширше, проводить їх послідовніше" [15, 79–80]. Але революція Шевченка, як і його держава, мала перш за все духовний характер. Він був митцем, тому вірив у силу Слова, його здатність виховувати народ і будувати державу.

Шевченко стояв на позиціях свідомого демократизму та політичного радикалізму. Він послідовно проголошував пріоритет загальнолюдських цінностей, всеслов'янську соборність, замирення вселюдське на засадах рівності, справедливості, правди:

Чи є що краще, лучше в
світі, Як укупі жити,
Братам добрим добро
певне Пожить, не ділити?

("Давидові псалми")

Роботящим рукам, тобто народів, бажав любові, злагоди, сердечного раю:

А всім нам вкупі на
землі Єдиномисли подай
І братолюбіє пошли.

("Молитва")

Шевченкові близькі ідеї панславізму і соціального реформаторства. Об'єднання слов'ян митець вважає історичною необхідністю та неминучістю, підтримуючи основну думку "Книг буття українського народу" – історія є накреслений Богом людству шлях до спасіння.

Одним із визначальних суспільно-політичних образів Шевченка – "Цар всесвітній, цар волі" – Ісус Христос, що є втіленням ідеї правди, волі, духу України. Це підтверджує характерне для Шевченка "помоліться на волі", оскільки "щастя національного визволення має увінчатися вільною молитвою" [3, 303]. Шевченків "проект України передбачає різні, немовби прямо протилежні варіанти здійснення: з

одного боку, – "настане суд", а з другого, – "заплакана мати" "благословить дітей своїх" [3, 308]. Але вони пов'язані та взаємозалежні. Люди повинні схаменутися через просвітництво або бунт. Шевченко тривалий час розмислював, який шлях є більш ефективним, а з часом він прийшов до усвідомлення неефективності обох цих шляхів. Його сподівання на національне порозуміння між "освіченим панством" і "незрячими, гречкосіями" не виправдалося.

У "Псалмах Давидових" Шевченко говорить із Богом про державну і національну долю свого народу. Біблійна основа дає йому відчуття соціальної та моральної правоти. Переспіви біблійних псалмів він використовує для утвердження тих ідей, які вважав життєво важливим для української нації. У "Заповіті" прозвучали поетичні метафори апокаліптичного характеру, а форми і шляхи боротьби визначаються конкретною ситуацією. Загалом соціальна етика і соціальний пафос Шевченка відповідають пафосу біблійних пророків, "апокаліптичне, евангельське супроводжує пророче" [3, 316].

Тарас Шевченко стверджує тезу, що "у своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії "У неділеньку святую". Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою і законами, однаковими для всіх правими, із громадською злагодою, єдністю у рішеннях та ідеях. Для київських романтиків, на відміну від харківських із їхнім захопленням історією і старовиною, майбутнє, історична перспектива нації складає головний інтерес. Особливо це притаманне Шевченку. Він підносить християнство як світогляд, той високий моральний дух, який воно дало людству. У концепції держави Шевченка визначальними є поняття "Слово", "Правда", "Слава", що синтезують у собі традицію, сучасність і майбуття. Слава і Правда тісно між собою пов'язані. Їхній ідеал митець бачить у майбутті, бо у його часи "скрізь неправда, де не гляну". А от у майбутньому

Встане правда! встане
воля! І Тобі одному
Помоляться всі
язики Во віки і віки.

("Кавказ")

Т.Шевченко в ім'я цього майбуття не цурається досить категоричних закликів:

...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою
кров'ю Волю окропіте.

("Як умру, то поховайте..."),

А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру,
Та й заходиться вже будить.

("Я не нездужаю, нівроку...")

Митець послідовно висловлює свою переконану віру у світову благодать: "Діла добрих обновляться, / Діла злих загинуть". Головне для нього – свобода. З індивідуальної свободи народжується свобода політична і державна. Очевидним є те, що, як твердить В.Барка, "в Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі. Шевченкові чужий модель ідеологічного походження – з "програм", що озвучували народ, ніби отару в загоржі, звідки виводять "єдиним махом" на пастівник свободи і зоставляють художобою під батогом нового "хазяїна" [1, 96]. Митець чітко усвідомлює власне покликання, яке висловлює у поезіях "Заповіт", "Думи мої, думи мої", "Мені однаково...". Він готовий на максимальну самопожертву в ім'я свого народу та України:

І не пом`яне батько з сином,
Не скаже синові: – Молись,
Молися, сину, за Україну
Його замучили колись.–".

Цю рису І.Франко назвав "жертвування своєї індивідуальності для діла милосердя, пересилення власного горя і віддання всієї сили для благородної мрії, щастя людськості, цей ідеал Шевченко залишив нам, як свій найдорожчий спадок" [14, 437].

Український митець і мислитель розмірковує про українсько-польські відносини. Протистояння між двома народами він вважає результатом спроб шляхти і католицького кліру поневолити Україну. У поезії "Полякам" звертається до польських патріотів:

Подай же руку
козакові І серце чистее
подай!
І знову іменем
Христовим Ми оновим
наш тихий рай.

Він висловлює послідовно критичне ставлення до Російської імперії, але не до її народу, якому симпатизує, як і російським декабристам. Зокрема, у поемах "Сон", "Кавказ" Т.Шевченко критикує і засуджує імперську систему Росії, царів вважає винуватцями кріпацтва. Як послідовний федераліст поет виступає проти централізму, з позицій радикалізму і республіканізму критикує монархію. Дуже часто цитують знамениті рядки з поезії "Юродивий", зокрема

питання, яке ставить Т. Шевченко:

Коли ми діждемося
Вашингтона з новим і
праведним законом? А
діждемось-таки колись.

Ця згадка про Вашингтона – "це не відокремлена подробиця в ліричному малюнку, а ключовий складник концепції про новий характер державного провідництва, оснований якраз на новому і праведному законі: проти дикого свавілля царів-деспотів і супостатів ... Державний провідник без деспотичної влади над "особистостями" співгромадян", що мають рівні права у дійсному законі, як і він – ось ідеал Т.Шевченка. А той закон названо "новим і праведним": новим, бо не було його в імперії, і праведним, бо якраз через нього поборюється "злая воля" царів як джерело нещастя" [1, 104–105]. Шевченко гостро критикує сучасне йому суспільство, сподівається, що розкол між українцями буде подолано у майбутньому. Згадуючи Вашингтона, мислитель не ідеалізує державний устрій США, знаючи від свого американського чорношкірого друга актора А. Олдріджа про рабство і соціальні контрасти. Але українському мислителю імпонує факт створення держави за принципом "ми американський народ", де визначальною є ідея єдності. Воля особиста і державна – центральна категорія. Якщо до появи феномену Шевченка змагання за українську державність було фактично приборкано, національний світогляд різними способами замінювався імперською ідеологією, то його творчість з новою силою актуалізувала ці ідеї. Шевченко поставив на порядок денний суспільно-політичного життя національно-державницькі традиції, визначив боротьбу за власну духовну державу як головну. Ці ідеї лягли в основу його світогляду. Загалом у "процесі загального духовного зросту поета набули виразніших форм і його погляди на соціальне і політичне життя українського народу; поглиблювалася в тому процесі й центральна в усьому світогляді Шевченка ідея – державної незалежності України, поширювалися її моральні і правні основи, ясніше висвітлювалася її життєва конечність" [11, 352–353]. Тарас Шевченко не був категоричним прихильником бунтів і повстань, вважаючи це крайнім шляхом. Він стояв на тому, що перш за все слід використати потенціал просвітництва і мирних компромісів.

Визначальним для державницької концепції Тараса Шевченка є образ козака – символ людини честі, борця за свободу власну і національну. Культивування образу козака не означає, що митець закликає повернути політичний устрій Козацької держави. Власне Гетьманщина не була незаперечним політичним ідеалом для Шевченка. Він розумів, що вона віджила себе:

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!

("Тарасова ніч").

Т.Шевченко стояв на тому, що треба аналізувати і використовувати її досвід, але йти далі, вибудовувати концепцію нової української держави відповідно до нових історичних, політичних і культурних обставин. Звертаючись до досвіду Козацької держави, Шевченко актуалізує політичну свідомість, яка вела народ до боротьби за волю: "Тої слави козацької повік не забудем". Він стоїть за необхідністю вироблення нових політичних форм держави, які відповідають новому демократичному поступу світової цивілізації. В основі нового ладу повинні лежати воля і справедливість. Ідеї республіканського устрою вільної незалежної України, авторитет народної влади утверджуються у поезії "Пророк". На думку Шевченка, здобуття ідеалу незалежної України може стати результатом зусиль усього народу. Він говорить про необхідність формування політичної волі, адже за її відсутності панує політична неволя. Цей мотив прозвучав у поезіях "Кавказ", "Сон", "Юродивий". Йти до перемоги Правди – ось найвищий етичний ідеал.

Тарас Шевченко був перш за все митцем і пророком. Як мислитель він витворив власний образ та ідеал держави. Його держава є духовною державою. Шевченко вибудовує систему суспільних, духовних і морально-етичних цінностей, а не економічних. Саме перші лежать в основі його державницької концепції. Він був національним ідеологом, який окреслив той концепт держави, який повинен скласти духовну основу національного організму, надати йому державної сутності. Тарас Шевченко став не лише центральною постаттю для літератури, а й для історії національної державницької традиції, витворивши власну політичну концепцію.

1. Барка В. Правда Кобзаря. – Нью-Йорк, 1961; 2. Грушевский М. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. – СПб., 1907; 3. Дзюба І. Тарас Шевченко. – К., 2005; 4. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991. – Т. II; 5. Сфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995; 6. Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914). – К., 1915; 7. Задорожна Л. Історична концепція Тараса Шевченка в поемі "Гайдамаки" // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К. 1995. – Випуск 3. – С. 22–28; 8. Задорожна Л. Героїчне як філософське поняття у творчості Т. Шевченка // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – К., 2001. – С. 4–19; 9. Задорожна Л. Національна самоідентичність народу в творчості Шевченка // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць. – Випуск 6. – К., 2004. – С. 4–8; 10. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. I; 11. Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка // Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – Чикаго, 1959. – Т. III; 12. Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1995; 13. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. – Нью-Йорк, 1965; 14. Павелко О.П. З історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні. – К., 1972; 15. Петлюра С. Статті. – К., 1993; 16. Франко І. Тарас Шевченко // Франко І. Літературно-критичні статті. – К., 1950; 17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992; 18. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.

